

Uit de woordgeografie van de Nederrijn

In dit artikel gaat het om aspecten van de woordenschat van de dialecten uit het Duitse Nederrijn-gebied die deze dialecten met de aangrenzende Nederlandse verbinden. Het begrip 'Nederrijn' is enerzijds scherp omljnd, anderzijds vaag. Scherp is het wat zijn begrenzing in het westen en het noorden betreft. In het westen is de rijksgrens tegelijk de begrenzing van de Nederrijn. Vrij scherp is ook de begrenzing in het noordoosten. Het noordelijke Rijnland en Westfalen zetten zich als de twee grote eenheden van de deelstaat Nordrhein-Westfalen tegen elkaar af. Hun grens coincideert bovendien min of meer met een aanzienlijk aantal isoglossen, zoals ook hier geïllustreerd zal worden. Vaag is daarentegen de begrenzing van de Nederrijn in het zuiden. In de dialectologie wordt in ieder geval het gebied waar z.g. Nederfrankische dialecten worden gesproken, ertoe gerekend, dus het gebied ten noorden van de Benrather lijn, hoewel het Zuidnederfrankisch tussen Uerdinger en Benrather lijn al een overgang naar het Middelfrankische Ripuarisch vormt. Het Ripuarische gebied met Keulen als middelpunt behoort nog grotendeels tot de noordelijke laagvlakte die als « niederrheinische Tiefebene » bekend staat. Nog verder zuidelijk, ongeveer ten zuiden van de grens tussen de deelstaten Nordrhein-Westfalen en Rheinland-Pfalz, waar de Eifel al begonnen is, worden dan Moezel-frankische dialecten gesproken. Hun gebied wordt in de regel niet meer tot de Nederrijn gerekend, maar het Moe-

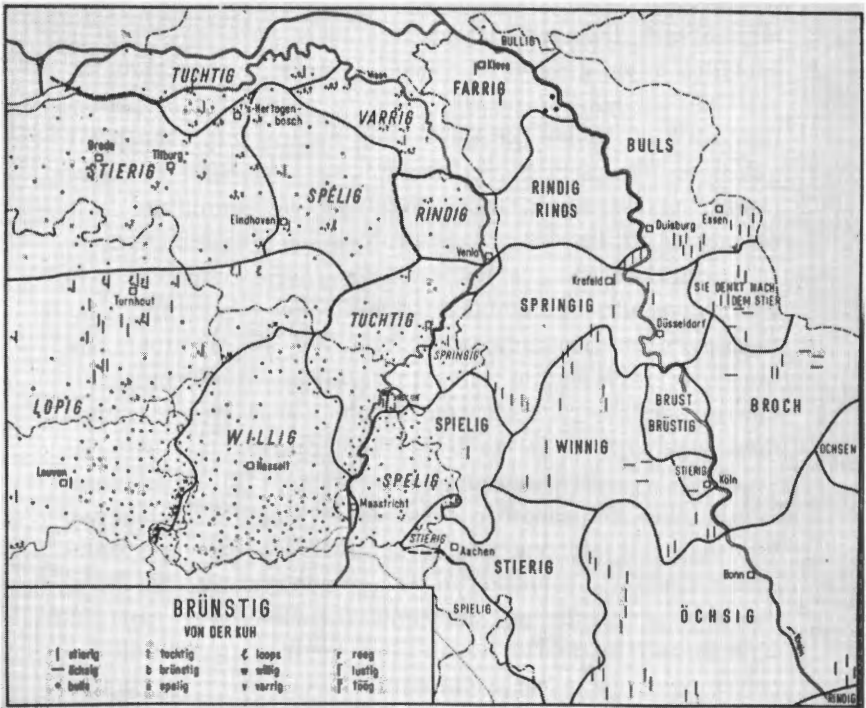
zelffrankisch vormt toch samen met het Ripuarisch een grotere dialectgroep, het Middelfrankisch. Zoals we zullen zien is het inderdaad nuttig, het Moezelfrankisch in de behandeling van ons probleem niet te verwaarlozen.

De geschiedenis van het onderzoek der Nederrijnse woordgeografie in samenhang met de Nederlandse begint in de eerste helft van de jaren twintig, als Theodor Frings, gedeeltelijk in samenwerking met Edda Tille, de belangrijke artikelen *Aus der Werkstatt des Rheinischen Wörterbuchs* (1923) en *Aus der Wortgeographie der Rhein- und Niederlande* (1924) publiceert. Zijn hoofdbron was het archief van het *Rheinisches Wörterbuch (RhWb)*. Uit het materiaal daarvan werden kaarten getekend, die echter niet bij die opstellen werden opgenomen. Voor het aangrenzende Nederlandse gebied hebben de auteurs zich geholpen met lokale dialectwoordenboeken en monografieën, in drie gevallen, 'broek', 'vest' en 'nagras', met een bestaand kaartje van Schrijnen (1923) voor Nederlands Limburg en het oosten van Noord-Brabant. Sindsdien zijn de materiaalverzamelingen in Nederland, in Vlaanderen, in Duitsland en in Luxemburg zeer sterk uitgebreid en zijn ook enkele honderden woordkaarten gepubliceerd, o.a. in de *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland*, het *RhWb* en de *Deutscher Wortatlas*, maar het aantal kaarten waarin de grens tussen de twee standaardtalen wordt overschreden, is klein gebleven. De eerste staan in het proefschrift van Roukens (1937), maar daar vormt het ingetekende Rijnlandse areaal slechts een smal aanhangsel van het zuidoosten van het Nederlandse taalgebied. Wel heeft Frings in een aantal studies het gebied waar het ons om te doen is, opgenomen in grotere gehelen en daardoor een aanzet gegeven voor een Europese woordgeografie. Maar dat valt buiten het bestek

van dit artikel. Dichter daarbij staan de woordgeografische studies van Heeroma, maar daar ligt het accent toch eerder op het gebied dat in het noorden bij het onze aansluit. Zelf heb ik me sinds de jaren zestig met de woordgeografie van het zuidoosten van het Nederlandse taalgebied in combinatie met het Rijnland beziggehouden. Op de daarvoor bewerkte gegevens zal ik ook hier een beroep doen. Maar vooraf dien ik er toch nog op te wijzen dat door de toenemende belangstelling voor de scheidende werking van politieke grenzen op taalstructuren het vergelijkend onderzoek van de Zuidoostnederlandse en de Nederrijnse dialecten nieuwe impulsen heeft gekregen. Ik noem hier alleen het proefschrift van Cajot (1989), maar er zijn sedertdien heel wat kleinere, deels populaire studies over deze problematiek verschenen.

In dit opstel zal ik het echter verder hebben over de woordgeografie van enkele traditionele begrippen op basis van materiaalverzamelingen uit de tijd vóór de alles overrompelende vloedgolf van de moderne standaardtalen, die de dialecten regiolectiseert en ze tegelijk doet verdwijnen. De te bespreken kaarten zijn vereenvoudigde versies van wel of nog niet gepubliceerde punt-symboolkaarten uit mijn *FSA*. Zulke kaarten hebben het voordeel dat zij ons iets leren over woordgeografische samenhangen uit verder terugliggende eeuwen; zij leveren dus een bijdrage aan de taalgeschiedenis van het Rijn-Maasgebied. De bespreking heeft niet de ambitie een synthese van de Nederrijnse woordgeografie vanuit een Nederlands perspectief te brengen. Daarvoor is het aantal kaarten waarover hier iets gezegd kan worden, veel te klein. Ik heb de kaarten echter niet willekeurig uitgekozen, maar wel zo, dat ten eerste de woorden waar het om gaat, in het Nederlandse taalgebied algemeen of bijna algemeen verspreid zijn en elementen van de

Nederlandse standaardtaal zijn geworden en ten tweede vanuit een Nederlands perspectief telkens andere aspecten belicht worden van de woordgeografische bindingen van de Nederrijn met het westen. Er bestaan immers ook kaarten met grensoverschrijdende woordgebieden die vanuit dit perspectief geen problematiek opleveren. Een voorbeeld daarvan is de kaart 'bronstig, van een koe',

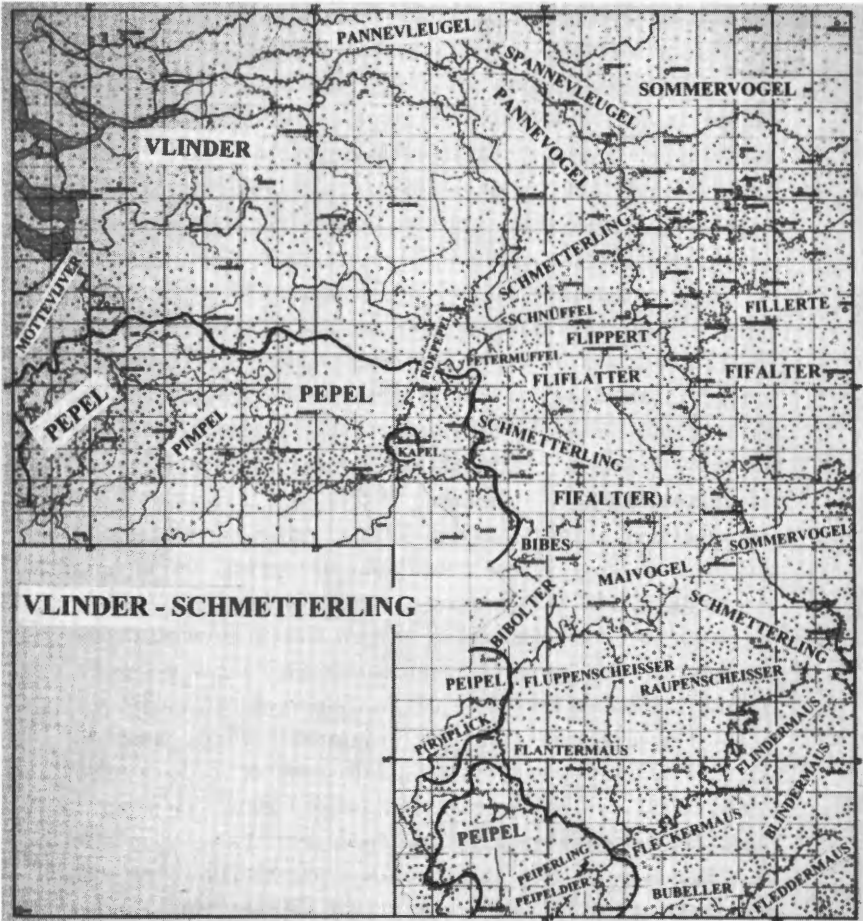

Bronstig, van een koe :

Deze kaart verscheen een eerste maal, met een commentaar, in Goossens 1965.

waar de grenzen van een aantal woordgebiedjes de rijks-grens kruisen zonder dat van een voor een Nederrijns

gebied als zodanig karakteristieke woordarealiteit kan worden gesproken. Zulke kaarten illustreren natuurlijk wel dat de staatsgrens tot in een vrij recent verleden op lokaal niveau hoegenaamd geen dialectscheidende uitwerking heeft gehad. Ook bestaan er kaarten van woorden die in het Nederlandse taalgebied slechts een beperkte verspreiding hebben en in het Rijnland toch karakteristieke patronen opleveren, die om een interpretatie in samenhang met hun Nederlandse verspreiding vragen. Een voorbeeld is hier de kaart van de vlinder, waarop het woord *pepel* (uit lat. *papilio*) niet alleen in het Zuidbrabants en Zuidlimburgs een gebied vormt, maar vanaf Sankt Vith in het westelijke Moezelfrankisch opnieuw opduikt, gedeeltelijk in contaminatie met voortzettingen van het Germaanse *fifaldrôn-, waarop ook het Nederlandse *vlinder* en het Duitse *falter* teruggaan, en dat in naburige Moezelfrankische dialecten op zichzelf eveneens allerlei vervormingen heeft ondergaan. Ook van de twee woordvormen uit de streek tussen de Zuidnederlandse en de Westmoezelfrankische *pepel*-gebieden, namelijk *bibolter* en *bibes* (dit laatste met een suffix dat we straks nog eens zullen tegenkomen), wordt aangenomen dat zij op *papilio* teruggaan, ook al is de formele verhouding niet volkomen duidelijk. Een vrij smalle, maar lange randzone langs de taalgrens, van ten westen van Brussel tot ten zuiden van Luxemburg, heeft dus voortzettingen van lat. *papilio*. In dit verband merkte Frings in 1932 al op : « Danach hat der heute zerrissene rheinische Westrand einmal eine einheitlichere Gestalt gehabt; *papilio* hat zumindest in dem Saum Flandern-Aachen-Saar seit der Römerzeit gehaftet (...). Aber wie weit das Wort landeinwärts fest gesessen hat, entzieht sich unserer Kenntnis » (p. 174). Ik ga daar echter niet verder op in en bespreek nu de vier kaarten die het

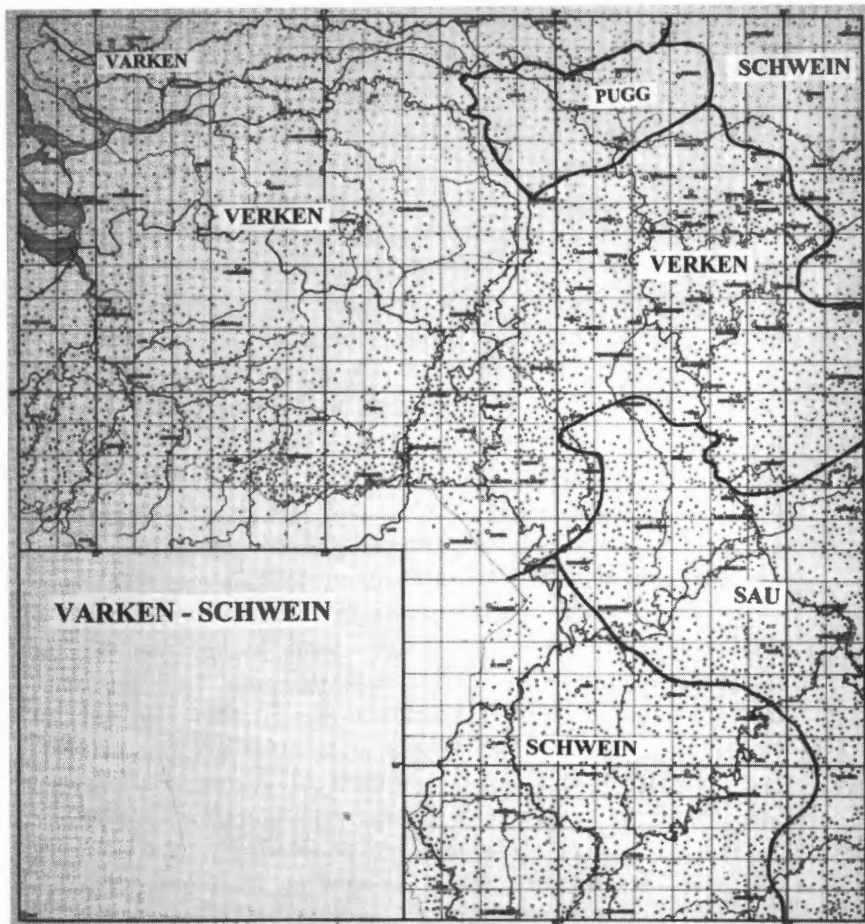
Vlinder :

Een puntsymboolkaart met de benamingen van de vlinder
verscheen als kaart 4 in *FSA* 1. De «Textband»
daarvan bevat op p. 61-82 een bespreking.

kernstuk van mijn betoog vormen. Het zijn vier kaarten
met benamingen van dieren.

De eerste is die met de heteronymie van het varken. Het woord waarmee dit dier wordt aangeduid, is in alle Germaanse talen *zwijn* (*swîn*) geweest. Het woord *verken/varken* en zijn suffixvariant hd. *ferkel* betekenden daarentegen 'jong zwijn'. Maar al in het mnl. heeft *verken* meestal al de betekenis 'zwijn in het algemeen', hoewel vaak nog de meer specifieke oudere betekenis in de teksten doorschemert. De betekenisverschuiving in dit woord is grosso modo een aangelegenheid van het Nederlandse taalgebied geweest. *Zwijn* heeft er zich in de dialecten slechts in twee uithoeken kunnen handhaven : in West-Vlaanderen en in Groningen met de noordoostelijke helft van Drente. Dat levert dus een patroon op dat herinnert aan de diftongering van mnl. *î* en *û*, die van Brabant en Holland is uitgegaan, maar het woordgeografische relict *zwijn* is nog verder teruggedrongen dan de klankgeografische relictmonoftongen.

Bekijken we nu het aangrenzende Rijnland. De vernieuwing *verken* blijkt geen uitsluitend Nederlands verschijnsel te zijn : ze heeft ook een aanzienlijk deel van de Nederrijn, inclusief het grootste deel van Ripuarië veroverd, zodat we niet eens weten of ze in eerste instantie een Nederlands verschijnsel is geweest. Er is wel meer taalgoed met de Rijn mee vanuit Keulen in het Nederlands binnengeraakt. Bekende voorbeelden zijn het reflexief voornaamwoord *zich* en de spelling *ui* voor wat de diftong /œy/ is geworden. Het gebied met *pugg* in het Kleverlandse Nederrijns hoeft die mogelijkheid niet tegen te spreken, want dit blijkt een zeer jonge vernieuwing te zijn. Het diminutief van dit woord is in hetzelfde gebied de gebruikelijke term voor 'big'. *Pugg* in de betekenis 'big' is ook de term van de in het noorden aansluitende Achterhoek en van een stuk Nederrijn ten zuiden van het *pugg*-gebied op onze kaart tot en met Krefeld,

Varken :

Twee kaarten, met de benamingen van het varken in het Nederlandse taalgebied en in het Rijnland (de tweede ook als historische woordkaart) verschenen, met een bespreking, in Goossens 1999. Zij zullen ook, als tekstkaarten, in *FSA* 3 worden opgenomen.

Ryckeboer 1999 : 58 publiceerde eveneens een Nederlandse woordkaart van het varken.

Duisburg en Mülheim. *Pugg* in de betekenis 'varken' is een vernieuwing ten koste van het woord *verken* geweest, zoals ook blijkt uit het verloop van de woordgrens tussen Westfaals *schwein* en *verken*. Deze grens, die op onze kaart ten noorden van Lüdenscheid begint, zet zich ten noorden van de Lippe als *schwein-pugg*-grens voort en wordt dan als ze de Achterhoek bereikt, opnieuw een *zwijn-verken*-grens. Dat blijft ze tot in het zuidoosten van Friesland. Daar stoot ze op een gebied waar het Friese *baerch*, oorspronkelijk de term voor een gecasteerd mannelijk varken, de betekenis 'varken' in het algemeen heeft aangenomen.

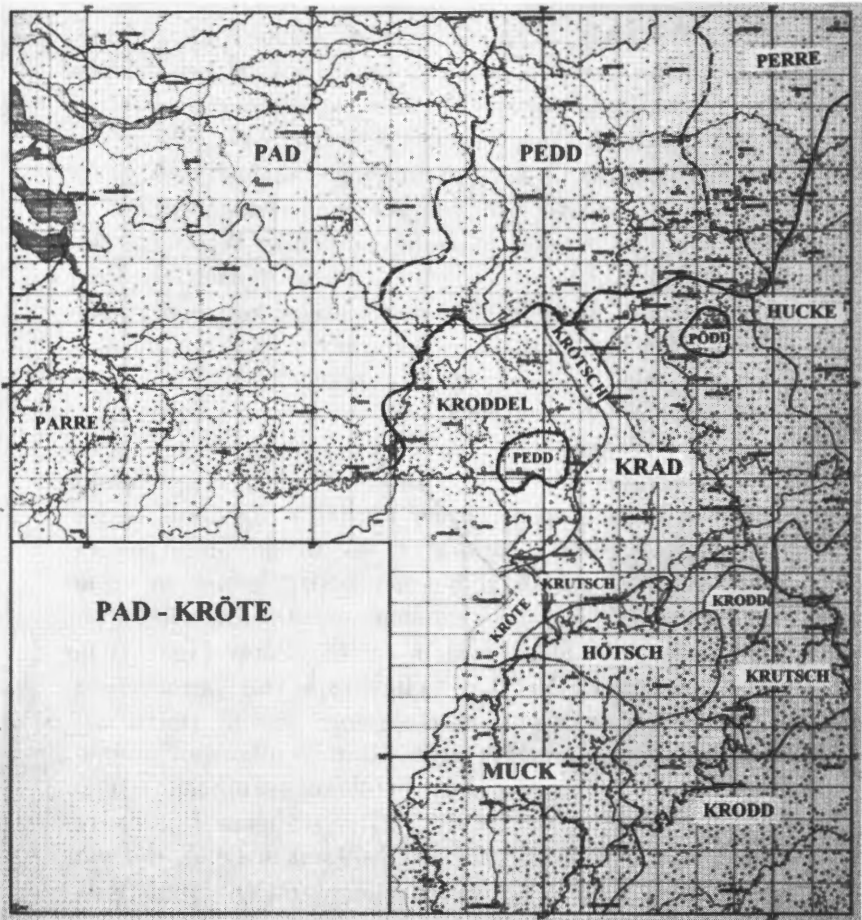
Maar *verken* heeft niet alleen aan de noordelijke Nederrijn terrein moeten prijsgeven. In Ripuarië werd zijn gebied volgens een in de Duitse dialectologie klassiek patroon ingedeukt door een vernieuwing die vanuit het zuidoosten met de Rijn is meegekomen. *Sau*, oorspronkelijk het woord voor het vrouwelijk varken, heeft tegen het einde van de middeleeuwen in de Pfalz de betekenis 'varken' in het algemeen aangenomen en heeft dan in deze nieuwe betekenis verder noordelijk succes gehad. De deuk in het Ripuarische deel van het *verken*-gebied reikt tot ten noorden van Bergheim, maar heeft Keulen en Düren, twee steden die kennelijk afkerig hebben gestaan tegenover de vernieuwing, niet bereikt. De vroegere grens tussen *verken* en *sau* moet dan aan de noordrand van de Eifel ongeveer van Monschau over Euskirchen naar Bonn zijn gelopen.

Maar we zijn met deze kaart nog niet klaar. Het oorspronkelijke woord *schwein* vult er immers niet alleen het Westfaalse deel van, het komt ook nog in een tweede gebied voor : het westelijke Moezelfrankisch. Beide gebieden moeten vroeger verbonden zijn geweest. Ons

Nederlandse *verken* heeft eerst in het samenhangende noordoostelijke en zuidwestelijke *schwein*-areaal een flinke deuk tot stand gebracht, maar een scheiding is pas tot stand gekomen toen het zuidelijke succeswoord *sau* in de nieuwe tijd via de Rijn naar het noorden oprukte. Het Westfaalse *schwein*-gebied behoort tot een groot Duits areaal met *schwein*, het woord van de Duitse standaardtaal, in de betekenis 'varken'. Men kan het dus geen relictgebied noemen. Dat geldt echter wel voor het Westmoezelfrankische *schwein*-gebied. Dit is een verschijnsel waar bepaaldelijk nadruk op moet worden gelegd, want het is een belangrijk element in de beoordeling van woordgeografische samenhangen van het Nederlandse taalgebied met de Duitse Nederrijn en het Rijnland in het algemeen.

Dat blijkt nog niet zozeer uit de volgende kaart, die van de *pad*. Dit woord was in het mnl. tweelettergrepig (*padde*). De tweelettergrepige vorm heeft zich in het Zuidwestbrabants kunnen handhaven, maar onderging er *d*-rhotacisme (*parre*). Het type *pad(de)* omvat behalve het noordelijke deel van de Nederlandse en een paar snippers van de Belgische provincie Limburg het grootste deel van het Nederlandse taalgebied. Ten oosten daarvan komt een umlautvorm voor, *ped*, die bij bewaarde tweelettergrepigheid in Westfalen eveneens *d*-rhotacisme vertoont (*perre*). Het type *ped(de)* vult een westelijk Nederduits randgebied en komt ook in het noorden van Nederlands Limburg, in de Achterhoek en in Twente voor. Een derde woordvorm, *pod(de)*, is aan de kust van Noord-Holland tot Oost-Friesland thuis.

De huidige grens van *pad/ped* loopt op de kaart van de taalgrens ten zuiden van Maastricht via een knik bij Roermond en een tweede bij Schwelm naar centraal

Pad :

Een puntsymboolkaart met de benamingen van de pad zal,
met een commentaar, in *FSA* 3 verschijnen.

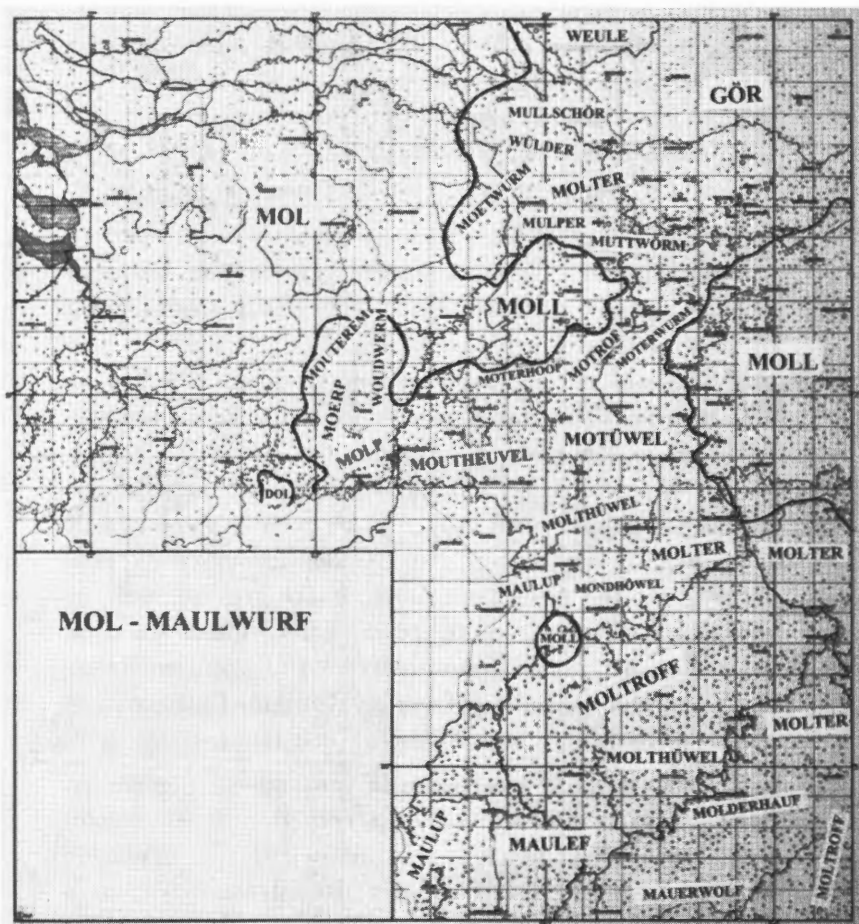
Westfalen. De Nederrijn stroomafwaarts van Düsseldorf heeft dus *ped*. Twee eilandjes verder zuidelijk, een met *ped*, tussen Aken en Düren, en een met de geronde vorm *pöd*, bij Solingen, maken echter duidelijk dat dit woord

in het Rijnland vroeger verder naar het zuiden reikte. Het verdringingsproces is echter ingewikkelder verlopen dan bij *zwijn* en *varken*. We kunnen vermoeden dat het hele Ripuarisch vroeger het type *pedde* heeft gehad. Ten zuiden daarvan blijken afleidingen van het werkwoord *hucken* (*hokken*) te zijn voorgekomen, wat 'hurken' of ook 'kruipen' betekende. In het zuidelijke Westfaals vinden we nu nog *hucke* voor 'pad' en in de centrale Eifel *hötsch*. In het westelijke Moezelfrankisch kon zich als een ander relict het woord *muck* handhaven, wat oorspronkelijk 'dik, rond voorwerp of dier' betekende. In een groot deel van de continentale Germania kwamen substantieven voor die met de medeklinkercombinatie *kr-* beginnen, waarmee kleine, verrimpelde of ook eenvoudig lelijke wezens of voorwerpen werden aangeduid. In het Hoogduitse gebied hadden ze al in de ohd. periode gedeeltelijk de specifieke betekenis 'pad' gekregen. In de mhd. periode greep deze betekenispecificering verder om zich heen. In Keulen had in de 13de eeuw *krade* al de betekenis 'pad'. Met het taalgebruik van Luther zette zich een van de *kr-*varianten als vorm van de Duitse cultuurtaal door, namelijk *kröte*. Dan konden ook andere regionale *kr-*varianten deze betekenis aannemen en zo oudere benamingen van de pad verdringen. Het kaartbeeld laat zien dat dit in het Rijnland in het kader van de bekende taalbewegingen Rijnafwaarts en vanuit Keulen gebeurde. Het gebied met afleidingen van *hucken*, dat gedeeltelijk oorspronkelijk een *pedde*-gebied moet zijn geweest, werd zo vanuit twee richtingen door de vernieuwing overspoeld. Het is echter nog min of meer herkenbaar in de resten met *hucke* en *hötsch* evenals in de contaminaties *krutsch* (in de brede omgeving van Koblenz en bij Schleiden) en *krötsch* (ten westen van Grevenbroich). Een *kr-*heteroniem, *kroddel*, heeft in de tijd dat het Duits

daar nog een rol speelde, ook nog in het zuidoosten van Nederlands Limburg succes gehad en van daar uit een bescheiden eigen dynamiek ontwikkeld, maar het hele Limburgse gebied waar *kroddel* 'verschrompelde vrucht of persoon' betekent, heeft het niet meer kunnen inpalm.

De kaart met de benamingen van de mol vertoont weer een ander patroon. Het Nederlandse woord komt ditmaal slechts in een bescheiden deel van de Nederrijn voor, en wel in een gebiedje om Kempen, Viersen en Mönchengladbach, dat als een soort bruggehoofd ten oosten van de Maas via Roermond met het grote Nederlandse *mol*-gebied verbonden is. Bijna het hele Nederlandse taalgebied heeft *mol*. Aan de rechteroever van de Rijn begint ten oosten van Keulen een tweede *mol*-gebied, dat ten oosten van onze kaart nog tot aan een lijn Siegen-Arnsberg reikt. In de Eifel vinden we rond het raakpunt van de grenzen tussen Duitsland en België en tussen Noordrijn-Westfalen en Rijnland-Pfalz nog een derde gebiedje met *mol*, kennelijk een relict.

De rest van de kaart wordt grotendeels ingenomen door woordvormen die zich uit een grondvorm **moldwerp*- ontwikkeld hebben, waaruit ook de vorm van de Duitse standaardtaal, *maulwurf*, is ontstaan. Tot deze vormen behoren ook samenstellingen op *-heuvel*, *-hüwel*. Zij zijn door een soort synoniemensprong ontstaan uit een tussentype *moltrop*, *moltroff*. In het tweede deel daarvan heeft men een grondwoord *-hoop*, *-hauf* menen te herkennen en dat dan door *heuvel* vervangen. Westfalen heeft een eigen woord, *gör*, dat aan de noordelijke Nederrijn met een voortzetting van *mol* of **moldwerp* tot *mullschör* werd gecontamineerd.

Mol :

Ook hiervan zal een puntsymboolkaart, met commentaar, in *FSA 3* worden opgenomen. Het commentaar zal bovendien een semasiologische kaart van het woord *mol* in het Rijnland bevatten, gebaseerd op de talrijke gegevens in het *RhWb*. Belangrijk voor de interpretatie van die kaarten is de studie van Sanders 1967.

Wanneer we het *mol*-relictgebiedje in de westelijke Eifel met het *mol*-areaal ten oosten van de Rijn verbind-

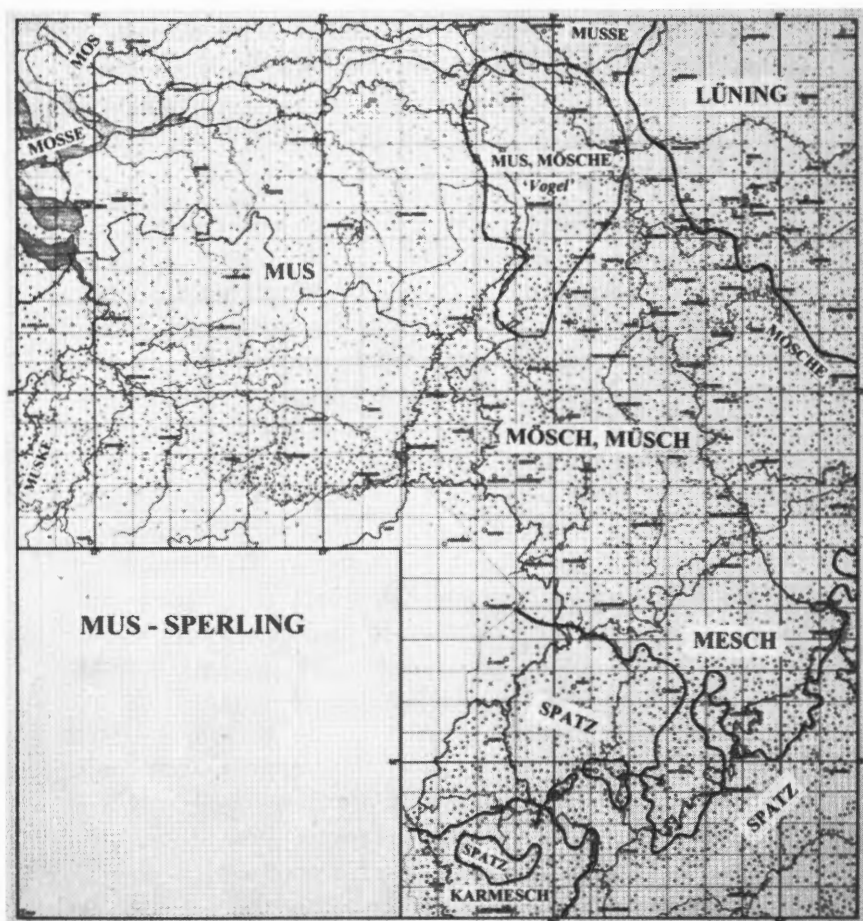
den, schijnen we een idee te krijgen van de vroegere verspreiding van dit woord in het Rijnland. Een opvatting die het kaartbeeld voor deze streek door een eenvoudige stoot van voortzettingen van **moldwerp-* met de Rijn mee zou verklaren, is echter simplistisch, zoals al uit de verspreiding van zulke voortzettingen zowel noordelijk als zuidwestelijk van de *mol*-corridor bij Roermond blijkt. Evenals bij de interpretatie van de pad-kaart moet rekening worden gehouden met de historische woordsemantiek. Zoals uit het *RhWb* blijkt komt het woord *mol*, al of niet met umlaut, ten zuiden van het Nederrijnse bruggehoofd nagenoeg overal in het Rijnland voor in een aantal toepassingen, die samen met de betekenis 'mol' tot één grondconcept te herleiden zijn. Tussen het bruggehoofd en de Moezel is dat meestal de betekenis 'salamander', in het bijzonder 'vuursalamander', of 'vuurbuikpad', in de Schneifel echter 'krekel'. Verder zuidelijk gaat het om grotere dieren of voorwerpen. Aan de bovenste helft van de Duitse Moezel is *mol* een loknaam voor honden en andere dieren. In de Hunsrück en het Saarland is het woord uitgebreid met het in het Rijnland veel voorkomende suffix *-es* en betekent 'dikke persoon, dik voorwerp', ook 'jonge stier'. *Mol* blijkt een z.g. 'Gemeinschaftsname' te zijn geweest met een connotatie 'vlezig, week, zacht, glad om aan te vatten', die zich in het Rijnland regionaal verschillend aan een aantal kleine, weke dieren heeft gehecht. Tot die regionale betekenissen behoort ook de toepassing 'mol, talpa' in de streek van Viersen en Mönchengladbach en in de westelijke Eifel. Door expansie van het Nederlandse woord *mol* in de streek van Roermond is contact van het Nederrijnse gebiedje met het grote Nederlandse *mol*-areaal tot stand gekomen en is tegelijk het contact tussen het noordelijke Belgisch-Limburgse *mouterem*, *woudwerm* en

het noordelijke Nederlands-Limburgse *moetwurm* verbroken.

Op mijn laatste kaart, die van de mus, heeft het grootste deel van het Rijnland het Nederlandse woord, dus *mus*. Het reikt in het oosten nog iets verder dan de rand van de kaart. Hetzelfde geldt in het zuiden voor de samenstelling *karmesch*, d.w.z. *korenmus*. Ten noorden van de kaart valt de grens van het woord *mus* bijna precies met de Nederlands-Duitse staatsgrens samen. In Westfalen heet ons vogeltje *lünig*. In het zuiden van het Rijnland wint het woord van de Duitse Umgangssprache, *spatz*, duidelijk terrein op *mesch*. Een poging tot afbakening van de gebieden met die twee woorden levert een grillig grensverloop en een opvallende verspreiding van *spatz* juist in het in de regel conservatiefste deel van het Westmoezelfrankisch op. Dit gebied in de westelijke Eifel, dat zich bijna als een eiland afzondert, is bovendien zeer homogeen : er komen nauwelijks andere opgaven in voor. Dat betekent dat *spatz* hier oud moet zijn, terwijl het ten zuiden van de Moezel de periferie van een expansief groot Zuidduits *spatz*-gebied vormt.

Mus is een oud Latijns leenwoord, *muscio*, een afleiding van *musca* 'vlieg'. Het kaartbeeld is te verklaren door een tweevoudige ontlening, de ene in het noorden, in het Nederlands-Ripuarische gebied, de andere in het zuiden, aan de Moezel, waar zich zeer lang een Romaans taaleiland heeft kunnen handhaven. Daartussen ligt een vrij vroeg gegermaniseerd gebied, dat door de verspreiding van het leenwoord niet werd aangetast. Beide *mus*-gebieden zijn aan de Rijn stroomopwaarts van Keulen en Bonn samengegroeid, maar in de omgeving van Trier heeft het vanuit het zuiden opdringende en door de Umgangssprache gesteunde *spatz* contact tot stand gebracht met het autochtone *spatz* van de westelijke

Mus :

Een puntsymboolkaart met de benamingen van de mus verscheen als kaart 1 in *FSA* 1. De «Textband» daarvan bevat op pp. 11-28 een bespreking.

Eifel. Dit betekent dat vanuit een Nederlands standpunt de verspreiding van *mus* aan de Moezel weliswaar een

interessante parallel oplevert, maar geen element in de woordgeografische samenhang van ons taalgebied met het Rijnland vormt. Een stukje van de begrenzing van dát geheel is nog wel te herkennen in het verloop van de *mus-spatz*-grens ten oosten van Malmedy.

Er is nog een woord uitleg nodig in verband met een eiland aan de noordelijke Nederrijn, waar *mus* zijn betekenis heeft verruimd tot '(kleine) vogel' in het algemeen. Voor de *mus* zelf vindt men hier een bonte hoeveelheid van benamingen, waaronder ook samenstellingen met *mus* als grondwoord. De meest frequente zijn *huismus* en *kor(en)mus*. Daarnaast komen er allerlei min of meer affectieve benamingen voor, waarvan de meeste tot drie motieven zijn te herleiden: drukdoenerij (samenstellingen met *-kets*, *-klets*, *-kret* enz.), onzindelijkheid (samenstellingen met *-kak*, *-kont*, *-schijter* enz.) en vraatzucht resp. diefachtig gedrag (samenstellingen met *-vreter*, *-pikker*, *-jood* enz.). Blijkbaar heeft hier een soort aanzuigingseffect (chaîne de traction, drag-chain, Sog) gewerkt. In een gebied waar de rol van het Nederlands als cultuurtaal was uitgespeeld of — in de Limburgse rand ervan — deze taal nog zwak stond, kon het woord *mus* zijn betekenis verruimen, zodat voor het vogeltje zelf een nieuwe naam nodig was. Er heeft zich echter (nog) geen uniforme nieuwe benaming kunnen doorzetten. Dat is een tweede indicatie voor de opvatting dat het hier om een vrij recente ontwikkeling gaat.

Is het mogelijk, uit deze beschouwingen wat algemenere conclusies af te leiden? Het is om te beginnen duidelijk dat de Nederrijn zich in woordgeografisch opzicht vrij scherp tegen Westfalen afzet. Omgekeerd mogen we niet besluiten dat hij tegen het Nederlandse taalgebied volstrekt open is, want de voorbeelden zijn juist zo geko-

zen dat de binding met het westen als een vast gegeven fungeerde. Wat de verhouding van de Nederrijnse met zuidelijker Duitse dialecten betreft, constateren we geen abrupte tegenstelling, maar wel getrapte overgangen met een opvallend conservatief gedrag van het Westmoezel-frankisch. Bovendien komt het voor dat niet de noordelijkste Nederrijnse dialecten met het Nederlands samengaan, maar wel het meer zuidelijk gesproken Ripuarisch of ook het Zuidnederfrankisch. Over het algemeen mogen we toch wel zeggen dat bij de verspreiding in het Rijnland van «Nederlandse» woorden met een ruime communicatieve radius de overgangszone tussen Ripuarisch en Moezelfrankisch de zuidoostelijke periferie vormt, en dat meer dan eens in de vorm van relicten die achter de frontlijn van zuidelijker Duitse vernieuwingen zijn blijven liggen. Overigens heeft iedere kaart onder het bestudeerde aspect haar eigen problematiek. Bij *verken* gaat het om een gemeenschappelijke vernieuwing in het Nederlandse taalgebied en een deel van het Rijnland, waarbij het probleem van de dynamiek der totstandkoming van het woordgebied niet eens is opgelost, maar waarbij wel duidelijk is hoe er in het Rijnland zowel aan de zuid- als aan de noordkant stukken van zijn afgeknabbeld. Bij *pad*, *ped* zien we een scheiding tussen het Nederlands en aangrenzende Nederrijnse en noordelijker Nederduitse dialecten in die zin tot stand komen, dat de vorm zonder umlaut zich tot Nederlandse en die met umlaut voor zover hij nog levenskrachtig is, zich tot Nederduitse exclusiviteit ontwikkelt. Aan levenskracht schort het hier inderdaad : de Ripuarische relicteilandjes zijn getuigen van een vroeger ruimere verspreiding van het woordtype *ped* naar het zuiden toe. In het Duitse gebied ten noorden van de Rijn was *padde*, *pedde* tot voor kort in het defensief tegen een ander dialectwoord,

üss(e), *ütz(e)*, maar thans, in zijn laatste fase, tegen het Hoogduitse *kröte*, zoals Kremer (1979 :180 en kaart 108) heeft laten zien. Bij *mol* is een contact tussen het Nederlandse areaal en een onafhankelijk daarvan ontstaan Zuidnederfrankisch gebiedje pas secundair tot stand gekomen, maar dat wil hoegenaamd niet zeggen dat het woord *mol* elders in het Rijnland niet bekend was. Een behoorlijk inzicht in de verhouding van het Nederlandse en het Rijnlandse *mol* komt hier pas tot stand wanneer men er de betekenisdifferentiëringen van het woord in dit laatste gebied bij betreft. En wat tenslotte *mus* betreft, hier helpt ons het westelijke Moezelfrankisch om de samenhang van het Nederlands met het Rijnland te interpreteren. Die samenhang heeft aanvankelijk alleen met het Zuidnederfrankisch en het Ripuarisch bestaan. Het eiland waar *mus* 'vogel' in het algemeen is gaan betekenen is anderzijds een indicatie voor een groeiende verzelfstandiging van de Nederrijn ten opzichte van het Nederlands. Dat die verzelfstandiging in de meeste gevallen een inbedding in Duitse samenhangen betekent, behoeft wel geen betoog. De Nederrijnse dialecten zijn Duits geworden en worden nog steeds « Duitser ».

J. GOOSSENS

LITERATUUR

- CAJOT, J. *Neue Sprachschranken im 'Land ohne Grenzen'? Zum Einfluß politischer Grenzen auf die germanischen Mundarten in der belgisch-niederländisch-deutsch-luxemburgischen Euregio*. Köln/Wien 1989.
- FRINGS, Th. en TILLE, E. Aus der Werkstatt des Rheinischen Wörterbuchs. In : *Festschrift Ferdinand Wrede zu seinem sechzigsten Geburtstag*. Berlin 1923, 205-216.
- FRINGS, Th. Aus der Wortgeographie der Rhein- und Niederlande. In : *Beiträge zur germanischen Sprachwissenschaft. Festschrift für Otto Behaghel*. Heidelberg 1924, 194-232.
- FRINGS, Th. *Germania Romana*. Halle (Saale) 1932.
- FSA 1 *Sprachatlas des nördlichen Rheinlands und des südöstlichen Niederlands « Fränkischer Sprachatlas »* von J. GOOSSENS. *Erste Lieferung*. Marburg 1988.
- GOOSSENS, J. Die *brünstig*-Synonymik im Rhein- und Maasland. Brünstig von der Kuh. In : *Niederrheinisches Jahrbuch* 8 (1965), 118-123.
- GOOSSENS, J. Das Schwein in der historischen Wortgeographie der nordwestlichen kontinentalen Germania. In : *Germanistische Schlaglichter 4. Festschrift für Märta Åsdahl Holmberg zu ihrem 80. Geburtstag*. Göteborg 1999, 66-77.
- KREMER, L. *Grenzmundarten und Mundartgrenzen. Untersuchungen zur wortgeographischen Funktion der Staatsgrenze im ostniederländisch-westfälischen Grenzgebiet*. Köln/Wien 1979.
- RhWb Rheinisches Wörterbuch*, bearbeitet von J. MÜLLER und (Band 9) H. DITTMAYER. BONN und BERLIN 1928-1971.
- ROUKENS, W. *Wort- und Sachgeographie in Niederländisch-Limburg und den benachbarten Gebieten mit besonderer Berücksichtigung des Volkskundlichen*. Nijmegen 1937.
- RYCKEBOER, H. Paaren voor de zwijnen. Het varken in de taal. In : *Hoge Hakken Roze Billen. Een multidisciplinaire kijk op het varken*. Gent 1999, 57-67.

SANDERS, W. Über Maulwurf und Molch. In : *Niederdeutsches Wort* 7 (1967), 16-72.

SCHRIJNEN, J. Uit Nederlands zuidoostelijk dialectgebied. In : *Festschrift Ferdinand Wrede zu seinem sechzigsten Geburtstage*. Berlin 1923, 232-236 en kaart.